

*A.Rəhimova. Oğuz türklərinin ortağ yazılı dastan abidəsi
"Danişmənd Qazi dastanı" // Əlyazmalar yanmır, 2020, № 1 (10), s.11-18.*

UOT: 39

Aybəniz Rəhimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: aybenizragimova@gmail.com

OĞUZ TÜRK LƏRİNİN ORTAQ YAZILI DASTAN ABİDƏSİ "DANIŞMƏND QAZI DASTANI"

Xülasə

Oğuz türklərinin Çepni elindən olan Danişmənd Qazi tərəfindən 1071-ci ildə əsası qoyulan Danişməndilər dövləti Mərkəzi Anadolunun Sivas, Niksar, Amasya, Tokat, Kayseri, Zamanlı, Elbistan və başqa yerlərini əhatə etmişdir. Bu dövlət Kiçik Asiyada, Anadoluda islamın, türklərin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. "Danişmənd Qazi dastanı", "Qisseyi-Məlik Danişmənd", "Qisseyi-Danişmənd Qazi", "Kitabi-Məlik Danişmənd", "Danişməndnamə" adları ilə tanınan dini-qəhrəmanlıq dastanı real tarixi şəxsiyyət – Danişmənd Qazinin və onun silahdaşlarının, əsasən, bizanslılarla mübarizəsindən, onların bölgədə islam dinini, türklüyü yaymasından bəhs edir. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, bu əsər Anadolu dastanları zəncirində zaman etibarlı ilə "Battal Qazi Dastanı" ilə "Saltuk Qazi dastanı" arasında orta mövqə tutmaqdadır. Əgər "Battal Qazi dastanı" VIII əsrdə Anadoluda cərəyan edən hadisələri təsvir edirsə, "Danişmənd Qazi dastanı"nda XI-XIII əsrlərdə baş verən hadisələrdən danışılır. On yeddi məclisdən ibarət olan bu əsərdə nəzmlə nəsr bir-birini əvəz edir. Hadisələr ardıcıl təsvir edilmişdir. Tədqiqatçılar əsərin dilinin "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin dilinə yaxın olduğunu göstərirlər.

Dastan müxtəlif dövrlərdə üç dəfə qələmə alınmışdır. İlk dəfə Səlcuq hökmdarı II Keykavusun əmri ilə İbn Əla 1245-46-cı ildə bu mövzuda xalq arasında gəzən əfsanə və rəvayətlər əsasında əsər yazmışdır. 1360-61-ci illərdə Osmanlı hökmdarı I Muradın əmri ilə Tokat qalasının dizdarı Arif Əli birinci variant əsasında əsəri yenidən qələmə almışdır. Dastandan danışılarkən, əsasən, Arif Əlinin variantı nəzərdən keçirilir. Üçüncü dəfə isə XVI əsrdə Gelibolulu Mustafa Ali Arif Əlinin qələmə aldığı "Danişmənd Qazi dastanı"nı əsas götürərək həmin mövzuda "Mirqatül-cihad" adlı əsər yazmışdır.

Dastanın əlyazma nüsxələri dünyanın bir sıra kitabxanalarında saxlanmaqdadır.

Açar sözlər: *Danişmənd Qazi dastanı, Kiçik Asiya, Anadolu, Azərbaycan, Qafqaz, Oğuz*

Giriş

Kiçik Asiyanın, Anadolunun mühüm bir hissəsini fəth edib islamı yayan, burada Danişməndli dövləti və ya Danişməndli bəyliyinə əsasını qoyan tarixi şəxsiyyət, türk-oğuz qəhrəmanı Danişmənd Qazidən bəhs edən, sonralar müxtəlif şəxslər tərəfindən yazıya alınmış dastan "Da-

nışmənd Qazi dastanı”, “Qisseyi-Məlik Danişmənd”, “Qisseyi Danişmənd Qazi”, “Kitabi-Məlik Danişmənd”, “Danişməndnamə” adlarıyla tanınmaqdadır. Məlumdur ki, tarix boyu ən qədim zamanlardan hititlər, hurrilər, frigiyalılar, lidlər, yunanlar, romalılar Anadolu ərazisində dövlət qurmuş, bu bölgədə sivilizasiyanın formalaşmasında müəyyən rol oynamışlar (1, s.271).

XI əsrin ortalarına qədər Kiçik Asiyanın demək olar ki, bütün ərazisi Bizans imperiyası tərəfindən zəbt edilmişdi. Bizanslılar qərbdə Bolqarıstanı, şərqdə Cənubi Qafqazın bir hissəsini də ələ keçirmişdilər (2, s.5). Həmin dövrdə türk tayfa birlikləri – şimal-qərb sərhəddindən pəçeneqlər, bir az sonra Qara dənizin şimal sərhədlərindən hərəkət edən poloveslər (kumanlar), şərq və cənub-şərq sərhədlərindən isə türk-oğuzlar bu əraziyə hücumə keçməyə başladılar. Bölgənin islamlaşmasında, türk-oğuzların rolunun artmasında Səlcuq imperatorluğunun mühüm xidmətləri olmuşdur. Akademik V.V.Bartold Səlcuq imperatorluğunun Kiçik Asiyadakı rolu barədə yazır: “Səlcuq imperiyasının yaradılması sayəsində oğuz və ya türkman xalqı orta əsrlərdə müsəlman dünyasında heç bir türk xalqının malik olmadığı əhəmiyyətə malik oldu. Müsəlman ədəbiyyatında oğuzların tayfa birliklərinin ətraflı sadalandığını görürük. Başqa heç bir türk xalqı barədə belə ətraflı məlumata rast gəlmək mümkün deyil” (3, s.574). Lakin bölgədə oğuzların yaratdıqları dövlət yalnız Səlcuq imperiyasından ibarət olmamışdır. Oğuzların Çepni boyuna mənsub olduğu təxmin edilən Danişmənd Qazinin əsasını qoyduğu Danişməndlilər bəyliyi 1085-ci ildə bütün Orta Anadoluya sahib olmuşdu. Mənbələr Danişməndlilərin Xarəzmdən gəlib, Səlcuqluların xidmətinə girdiyini xəbər verir. Bu sülalənin bilavasitə Azərbaycanla bağlı olduğu bildirilməkdədir. Türk alimi Əhməd Yaşar Ocak yazır: “Xanədanın qurucusu Azərbaycanda yaşamış bir türkman ailəsinə mənsub olan və h.456-cı ildən (m.1064) Sultan Alparslanın xidmətinə girərək onun ən hörmətli əmirləri arasında yer alan Danişmənd Qazidir. Malazgirt savaşına qatılan Danişmənd Qazi qələbədən sonra Sivası fəth edərək Danişməndli xanədanının əsasını qoymuş (h.464/m.1071), daha sonra buradan bir mərkəz kimi istifadə edərək, məyyətinəki əmirlərlə Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Dəvəli və Çorumu tutaraq Anadoluda qurulan ilk türkman bəyliklərindən birini yaratmışdır” (4, s.469). Prof.dr. Necati Demir Danişmənd Qazinin nəslə barədə yazır: “Danişmənd Qazinin atası Danişmənd Əli Taylu Səlcuqlu dövlətində müəllim, müşavir, diplomat və atabəy vəzifəsini icra etmişdir. Ehtimalən m.1055-ci ildə İsfahanda ölmüş, yerinə oğlu Danişmənd Əhməd Qazi keçmişdir. Danişmənd Əhməd Qazinin Azərbaycanda qaldığı və orada fəthlərdə bulunduğu bilinməkdədir. Sultan Alparslanın 1064-cü ildə gerçəkləşdirdiyi Qafqaz səfərlərinə qatılmış, bu səfərlərdəki uğurlarına görə Alparslanın diqqətini cəlb etməyi bacarmışdır” (5, s.18-19).

Oğuz türkləri arasında yaranıb, Anadoluda dildən-dilə keçən, bölgədə islamı yaymaq uğrunda mübarizə aparınları vəsf edən “Həzrət Əli cəngləri”, “Həməzənamə”, “Müseyb Qazi mənqibələri”, “Əbu Müslümmə”, “Battal Qazi dastanı” kimi dastanların qəhrəmanları türk olmamışlar. Qəhrəmanları oğuz türkü olan və Anadolunun müsəlman türklər tərəfindən fəthindən bəhs edən əsərlər “Danişmənd Qazi dastanı” və “Saltuk Qazi dastanı”dır. Geniş xalq kütlələri tərəfindən dinlənən, oxunan, sevilən bu əsərlər oğuzların dastançılıq ənənəsinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. “Danişmənd Qazi dastanı” Anadoluda yaranmış eyni mövzulu əsərlər içində zaman etibarı ilə “Battal Qazi dastanı” və “Saltuk Qazi dastanı” arasında orta həlqəni təşkil etməkdədir. Təsədüfi deyil ki, əsər Battal Qazinin və silahdaşlarının dünyanı tərək etmələri barədə sözlərlə başlayır. Bir sıra əlamətlərinə görə, “Danişmənd Qazi dastanı”nı “Battal Qazi dastanı”nın davamı kimi də nəzərdən keçirmək olar. Battal Qazinin Anadoludakı fəthlərindən sonra xristianlar yenidən Anadolunu tuturlar. Danişmənd Qazi Anadolunun bir hissəsini təkrar fəth edir, onu türklərin, müsəlmanların vətəni edir. Sarı Saltuk isə Bizansla, yunanlarla mücadiləni davam etdirərək Anadolunun başqa hissələrini, Rumelini fəth etməyə başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dastanın bir neçə yazılı variantının olmuşdur. Onlardan İbn Əlanın mətni (1245-46) günümüzə çatmamış, hazırda əsərin əlyazma nüsxələri Arif Əlinin yazıya aldığı (1360-61) varinatda kitabxanalarda saxlanmaqdadır. Arif Əli əsəri daha əvvəl tər-

tib edilmiş nüsxə əsasında qələmə aldığı barədə yazır: “Bu qissəyi Şah İzzəddin qatında böylə rəvayət edərlər və bu qissəyi andan yazup yadigar qoydılar. Biz dəxi bunda məclis eyləyəlim. Ta kim oxuyub dinləyənlər incinməyüp səfa üzrə olalar” (5, s.53-54). Bundan başqa, o, əsərin sonunda əlinə çatan variantda dastanın dilinin qədim, anlaşılmaz sözlərlə zəngin olduğu, ancaq nəsrə yazıldığı barədə məlumat verir, mətni 17 məclisə böldüyünü, buraya şeir parçaları əlavə etdiyini bildirir:

Bizdən olsun hər nəfəs bin-bin səlam.
 Bu kitab olsun bunım ilə təmam.
 Bu Məlik qəzasın eylədik təmam,
 Həqdən anın ruhinə hər dəm səlam,
 Nə müşəvvəş yazıyla buldum anı,
 Əskimiş övraqı, ey canım canı.
 Böylə kim, okumağa qabil degül,
 Görən anı deyər ki, bu türki degül.
 Şöylə icmalincə yazmışlar anı.
 Nəzmi yok içində, şöylə bil anı.
 Öylə yazmışlar anı bir söz çox,
 Əvvəl-axır heç turacaq yok.
 Yazdım anı, on yedi fəsl eylədim,
 Okuyana anı asan eylədim.
 Ayırıb söz əvvəlin əbyat ilə,
 Məclis axırında nəzm etdim belə.
 Dinləyənlər ta səfa bula anı.
 Yadigar etdim, düzətdim həm anı.
 Nüsxəsi dörd yüzdən artıq yıl imiş,
 Bəzəmiş anı türkcə nəsr eyləmiş...
 Əvvəl-axır dinləməgə güc anı,
 Bən də böldüm, məclis eylədim anı (2, s.43-44).

Buradan göründüyü kimi, Arif Əli əsərin birinci variantının qələmə alınmasından dörd yüz ildən artıq bir vaxt keçdikdən sonra onu yenidən qələmə aldığını bildirir.

Üçüncü dəfə XVI əsrdə osmanlı tarixçisi Gelibolulu Mustafa Ali Arif Əlinin mətni əsasında dastanın üzərində işləyərək, onu yenidən tərtib etmiş, “Mirqatül-cihad” adlı əsər yazmışdır. O, tarixçi olduğu üçün bəzi hadisələrə əlavələr etmiş, əsərin nəzm hissəsini dəyişdirmişdir. Qeyd edək ki, dastanın dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanan əlyazma nüsxələrində Arif Əlinin qələmə aldığı versiya əksini tapmışdır.

Uzun müddət Avropa tədqiqatçılarına “Danişmənd Qazi dastanı”nın Paris və Sankt-Peterburq nüsxələri məlum olmuşdur. Əsərin Paris Milli Kitabxanasında saxlanan əlyazması h.985-ci ildə (m. 1577-78) Hacı ibn Hacı Əhməd tərəfindən köçürülmüşdür və 181 vərəqdən ibarətdir, 17 məclisi əhatə edir. Sankt-Peterburqun M.Y.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kitabxanasında saxlanan nüsxə h.1032-ci ilin səfər ayında (m.1622-ci ilin dekabrında), Paris nüsxəsindən 47 il sonra katib Məhəmməd ibn Əhməd ibn Qazizadə tərəfindən köçürülüb. 265 vərəqdən ibarət əlyazmada əsərin dörd məclisi, eləcə də 74-cü və 95-ci vərəqlər çatışmır. Sonrakı dövrlərdə əsərin bir sıra digər yerlərdə, əsasən, Türkiyə kitabxanalarında yeni nüsxələri aşkar edilmişdir. Professor Necati Demir onun 17 əlyazma nüsxəsi barədə məlumat vermişdir (5, s.42). Dastanın Sankt-Peterburq əlyazmasını ilk dəfə rus türkoloqu B.A.Dorn 1852-ci ildə təsvir etmişdir (2, s.31). A.D.Mordtmanın, Th. Houtsma, V.D.Smirnov, F.Köprülü, V.S. Qarbu-zova, M.Halil Yınanç, İren Melikoff, Ahmet Yaşar Ocak, Necati Demir və başqa tədqiqatçılar əsəri müxtəlif baxımlardan araşdırmışlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, Danişməndlilər dövləti, onun qurucusu Məlik Əhməd Danişmənd və silahdaşlarının fəaliyyəti, Anadoludakı mübarizələri real tarixi faktdır. Bu dövrdə bölgədə Səlcuq dövlətinin də mövcud olduğu məlumdur. Xalq arasında, qazilər arasında gəzən rəvayətlər, mənqəbələr əsasında yazıya alınan dastanın nə dərəcədə real tarixi faktlara əsaslandığı, nə dərəcədə təxəyyül məhsulu olduğu tam mənası ilə müəyyənləşdirilməmişdir. Orasını deyə bilərik ki, özündən əvvəl yaranmış dastanlarla, “Battal Qazi dastanı” ilə müqayisədə burada qeyri-adi qüvvələr, mələklər, divlər, əjdəhalar, cadular yoxdur, Danişmənd Qazinin bəzi kəramətlərini saymasaq qəhrəmanlar adı insanlardır. Əsərin əlimizdə çatmış nüsxələrinin ilkin variantı nə qədər uyğun gəlib-gəlməməsi də sual altındadır. A.Y.Ocak yazır: “Danişmənd Qazinin mənqibələrini ilk dəfə kitab halına gətirən İbn Əlanın onların əslinə nə ölçüdə sadıq qaldığı, Danişməndlilərlə Anadolu Səlcuqluları arasındakı ziddiyyəti necə əks etdirdiyi, kitabı meydana gətirərkən bunu necə həll etdiyi, ikinci yazılışın müəllifi Arif Əlinin İbn Əlanın mətnini nə qədər mühafizə etdiyi heç çözülmə qovuşacaq kimi görünməyən bir məsələdir” (4, s. 478).

Əsərin özündən əvvəl meydana çıxan dastanlarla sıx şəkildə bağlı olduğunu xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. Danişmənd Qazi Battal Qazinin vətəni olan Malatyanın yaxın çevrəsinin sakini olaraq dünyaya gəlir. Yuxularında tez-tez Battal Qazini görür və ondan təlimatlar alır. Ordusunda Battal Qazinin ələmini (bayrağını) daşıyır. Fəthləri əsasən onun fəthlərinin davamıdır. Hər iki dastan eyni ideologiyaya-bölgədə islamı yaymağa, cihad və qəzanı təşviq etməyə xidmət edir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Fuad Köprülü “Battal Qazi dastanı”nı “Danişmənd Qazi dastanı”nın müqəddiməsi hesab etmişdir. (Bax: 4, s.479). Əsərin başqa bir dini-qəhrəmanlıq dastanı “Əbu Müslümnəmə” ilə də əlaqəsi vardır. Danişmənd Qazinin atası Əbu Müslim Xorasaninin yaxın silahdaşı Xarəzmi Mizrabdır. Danişmənd Qazinin ordusunda Battal Qazinin ələmiyyə bərabər Əbu Müslümin sancağını daşınır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya və ətraflarında hakimiyyət qurmuş Danişməndlilər (1071-1178) 1085-ci ildə bütün Orta Anadoluda yerləşmişdilər. Danişmənd Qazi (?-1105) və övladları Əmir Məlik Qazi (1105-1134), Məlik Məhəmməd (1134-1143), Yağı Basan (1143-1163) və başqaları bölgədə hakimiyyət uğrunda səlibçilərlə, Bizans dövləti ilə, yunanlarla, gürcülərlə, Səlcuqlularla və s. ilə mübarizə aparmış, daxili çəkişmələr nəticəsində bəylik üç yerə bölünmüş, nəhayət, Səlcuqlular bu sülalənin hakimiyyətinə son qoymuşlar.

“Danişmənd Qazi dastanı” Danişmənd Qazinin dünyaya gəlməsi, uşaqlıq və yetkinlik dövrünün təsviri ilə başlanır. Məlik Əhmədin anası Malatya əmiri Ömər qızı və atası Əli ibn Mizrabdır. O, Battal Qazinin nəvəsi Sultan Turasanla dostluq edir. Bir tərəfdən ondan döyüşməyi öyrənir, digər tərəfdən islam elmlərinə sahib olur. O, bir gecə yuxusunda Hz.Peyğəmbəri görür, ondan bölgədə islamı yaymaq üçün cihad və qəza etmək əmrini alır. Həmin gecə Sultan Turasan yuxusunda babası Seyid Battal Qazini görür, ondan eyni təlimatı alır. Onlar Bağdada gedib xəlifədən qəza və cihad üçün icazə alırlar. Xəlifə icazə verir və Battal Qazinin ələmi ilə Əbu Müslüm Xorasaninin sancağını onlara verir. Onlar Rum diyarında qəza və cihada başlayırlar. Çavuldur Çaka, Həsən bin Meşiyə, Əyyub bin Yunus, Süleyman bin Nüman, Kara Doğan kimi qəhrəmanlar da bu hərəkətə qoşulurlar. Dağıdılmış Sivası özlərinə mərkəz seçib digər yerləri fəth etməyə başlayırlar. Danişmənd Qazi məşhur bir yunan cəngavəri Artuxi ilə qarşılaşır, döyüşdə ona qələbə çalır və onu müsəlman edir. Onlar dostlaşırlar və bundan sonra cihad hərəkətində birlikdə iştirak edirlər. Artuxi yeddi ildir ki, Amasyanın hakimi Şəttatın qızı Efrumiyəyə aşıqdır. Lakin qızı ona vermirlər. Məlik Əhməd və Artuxi birlikdə Amasyaya gəlirlər, toy vaxtı qızı qaçırlar. Şəttat nişanlısı qırx minlik kafir ordusu ilə onları təqib edir, Turhal adlı yerdə onlara çatır. Bir neçə gün döyüş olur, Efrumiyə də kafirlərlə döyüşür. Onlar kafirləri məğlub etdikdən sonra yardıma yetişən müsəlman ordusu ilə Tokatı və Gümənək adlı yeri fəth edirlər. Bundan xəbər tutan Şəttat, Rum qeysərinin vəziri, Nestor böyük bir orduyla onların üzərinə hücum edirlər. Turhaldakı döyüşdə müsəlmanlar qələbə çalırlar, buranı, sonra Ziləni fəth edib Tokata dönürlər. Artuxi ilə Efrumiyənin toyunu edirlər. Bundan sonra müsəl-

manlar Amasyaya hücumə keçmək qərarına gəlirlər, döyüşdə məğlub olurlar, Efrumiyyə əsir düşür, Çankırı qalasında zindana salınır. Onu xilas etməyə gedən Artuxi müsəlman olan Qara Tiginlə rastlaşır. Onlar Məryəm adlı bir xristian qadının yardımıyla Əfrumiyəni və başqa əsirləri qurtarırlar. Müsəlmanlar ağır döyüşlərdən sonra əvvəl Amasyanı, sonra Çorumu fəth edirlər. Gümüş şəhərini tuturlar və buradakı gümüş mədənlərini ələ keçirirlər. Danişmənd Qazi ordunu üç yerə bölür: bir qismini Kastamonu, bir qismi Samsun istiqamətinə göndərir, özü isə üçüncü dəfə üsyan etmiş Gümənəkə yola düşür. Kastomonu və Gümənək tutulur, Allahın qəzəbinə gəlmiş Gümənək isə yerə batır. Müsəlman türklər Niksarda bir araya gəlir və Canik səfərinə çıxırlar. Danişmənd Qazi başda olmaqla, bir çox qazilər burada şəhid olur. Kafirlər Məlik Danişməndin fəth etdiyi bütün yerləri ələ keçirirlər. Səlcuqlu sultanı Süleyman şah itirilmən torpaqları yenidən geri alır.

Əsərin baş qəhrəmanı Anadoluda öz adı ilə adlanan dövlət qurmuş, xristianlarla mübarizə apararaq bu bölgədə islamı yayan, əsl adı Məlik Əhməd olan Danişmənd Qazidir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, dastanda onun tarixi şəxsiyyəti ilə əfsanəvi qəhrəman obrazı birləşmişdir. Danişmənd Qazi özündən əvvəl islam uğrunda cihad etmiş Battal Qazi və Əbu Müslüm Xorasani işinin davamçısıdır. Dastanın əvvəlində onun uşaqlıq, gənclik illərindən daim çalışaraq döyüşməyi öyrəndiyi, elmlərə sahib olduğu barədə belə deyilir: “Qatı aqıl və kamil qopdı. Ləqəbin Məlik Danişmənd qodılar. Gecəvi gündüz Məlik Əhməd Sultan Turasan ilə Çahan Bağ derlər məruf yerdür, anda varup silahşorluq təlim edərlərdi. Çünkim gecə olurdu Sultan Turasan bağda qalup, Məlik Əhməd şəhrə gəlürdi, ta sabahadək elm təhsil edərdi” (5, s.45). Danişmənd Qazi cəsur bir qəhrəmandır, düşməne qarşı döyüşdə hamıdan irəlidedir, vacib qərarları silahdaşları ilə müzakirə etdikdən sonra qəbul edir, ən çətin vaxtlarda belə gündə beş dəfə namaz qılır, Quran oxuyur, savaşlarda əldə etdiyi qənimətləri qazilərlə bərabər paylaşır, yunan və ərəb dillərini bilir, şeir deyir.

Dastanın önəmli qəhrəmanları içində öncə xristian olub sonra islamı qəbul etmiş Artuxi və Efrumiyyə də vardır. Efrumiyyə digər oğuz dastanlarında, “Kitabi-Dədə Qorqud”da gördüyümüz cəngavər qadın obrazlarını xatırladır. Efrumiyyə Amasya hakimi xristian Şəttatın qızıdır, qəhrəmanlıqları ilə oğlanlardan geri qalmır. Müsəlman olan Artuxi Danişmənd Qazi ilə onu qaçırlar. Efrumiyyə onların arxalarınca düşən kafir qoşununa qarşı döyüşür, sevgilisini qurtarır, səmimi-qəlbədən islamı qəbul edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Selcan xatun xristian Trabzon təkurunun cəngavər qızıdır. Qanturalı sınaqdan keçdikdən sonra onu vətəninə apararkən kafir qoşunu yolda onlara çatır. Selcan xatun Qanturalı ilə birlikdə kafirlərə qarşı igidliklə döyüşür, sevgilisini xilas edir. Efrumiyənin Selcan xatına bənzəməsi diqqəti cəlb edir. Çankırı qalasına girməkdə müsəlmanlara yardım edən xristian qızı Məryəm ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyu”ndakı Parasarın Bayburd qalasında əsir düşmüş Bamsı Beyrəyi əsirlikdən xilas edən kafir qızı arasında müəyyən bənzərlik vardır.

Dastanda oğuz qəhrəmanlarından Çavuldur Çaka, Sultan Turasan, Qara Tekin, Abdullah, Əbdürrəhman, Əyyub, Xəlil, Həsən, Qara Toğan, Osman, Rəşid, Süleyman, Yəhya da Danişmənd Qazinin yaxın silahdaşlarıdır, döyüşlərdə şücaət nümayiş etdirirlər.

Əsərdə Hz.Peyğəmbər qəhrəmanların yuxusuna girməklə qəza və cihad edənləri istiqamətləndirir. Battal Qazi də bu hadisələrdə bu cür iştirak etməkdədir. Xızır Peyğəmbər müsəlmanlara kömək məqsədi ilə aradabir gəlib dua edir. Əks cəbhədə duran, müsəlmanlara qarşı döyüşən xristianlardan Artuş, Avkas, Bedros, Dmitri, Xaçatur, Kalıyon, Krakilis, Küşerbad, Leyavin, Miknas, Nestor, Natros, Totor və Şəttatın adları çəkilir. Nestor və Şəttat kafir ordularına başçılıq etdiklərindən onlardan daha çox danışılır. Əsərdə onlar müsəlmanlar tərəfindən öldürülür.

Əsərin “Xatimətül-kitab” adlı son hissəsində dünyanın faniliyindən bəhs edildikdə Cəmişid, Zöhhak, Ərdəşir, Ərdivan şah, Fəğfur, Fərrux, Hörmüz, Xosrov, Qarun, Keykavus, Kəsra, Qubad, Nuşirəvan, Pərviz, Rüstəm, İskəndər, Şapur, Şirin kimi mifik qəhrəmanların da adları çəkilir.

Bir sıra dastan abidələrində olduğu kimi, “Danişmənd Qazi dastanı”nda nəsr və nəzm hissələri bir-birini əvəz etməkdədir. Nəzm hissəsi əsəri ikinci dəfə qələmə alan Arif Əliyə məxsusdur. Əsərin müxtəlif əlyazmalarında nəzm hissəsinin həcmi müxtəlifdir. Paris nüsxəsində 104 mənzumə, 1255 beyt, Müəllim Cevdet nüsxəsində 106 mənzumə, 1464 beyt, Hüseyn Namiq Orkun nüsxəsində 111 mənzumə, 1582 beyt, Niksar nüsxəsində 112 mənzumə, 1594 beyt, İstanbul Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi nüsxəsində 1497 beyt vardır. Müəllim Cevdet nüsxəsində nəzm hissəsi mətnin təxminən beşdə birini təşkil edir. Bir sıra nəzm parçalarında təkrarlara yol verilmişdir. Təkrarların bir hissəsinə müəllif, bir hissəsinə isə katiblər yol vermişdir. Məsnəvi formasına üstünlük verilməsi, minacat, nət və mədhiyələrin, təsvirlərin çoxluğu, bir neçə qəzəlin daxil edilməsi əsərin nəzm hissəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir.

Dastanda rəvayətmə, nağıletmə üslubuna üstünlük verilmişdir. Başlangıç hissəsində belə nəzm parçaları vardır.:

Ravilər şöylə rəvayət eyləmiş,
Eşit imdi nə demiş, nə söyləmiş (2, s.38).

Ravilər şöylə rəvayət eylədi,
Hər birisi gördüyünü söylədi (2, s.38).

On birinci məclisə qışlıq yaraq,
Dinləünüz, ey oturan yaxın, uzaq (2, s.39).

Əsərin əvvəlində və sonunda yerləşdirilmiş nəzm parçalarında onu söyləyəne, kitab halında tərtib edənə, məclislərə bölənə, oxuyanlara, dinləyənlərə rəhmət oxunur:

Deyilər rəhmət bunı söyləyəne,
Cəm edübəni kitab eyləyəne.
Hər ki, bunı okuyuban dinləyə,
Lacərəm Həqq ana rəhmət eyləyə.
Deyə rəhmət cəm edüb yazanlara
Məclüsün fəsl-fəsl düzənlərə (2, s.46).

Bir sıra dastan və nağıllarda olduğu kimi, burada da hadisənin təsviri bəzən dayandırılır, başqa mətləbə keçilir. Təbii ki, bu üsuldan əsərə qarşı marağın artırılması məqsədi ilə istifadə edilmişdir:

Bu məclis bunda dursun, ey bəradər
Ki yoxsa dinləyənin əqli azar (2, s.46)

Müəllifin dinləyiciyə tez-tez müraciət etməsi əsərin geniş oxucu kütləsi qarşısında oxunması məqsədi ilə yazıldığını sübut edir:

Yarıngı məclisə hazır olasız,
Hekayət necə olur, biləsiz (2, s.46).

Dövrünün oğuz türkcəsində yazılan əsərin, xüsusilə nəsr hissəsi sadə, xalq dilinə yaxın bir dildə yazılmışdır. Nəsr hissəsində də rəvayətmə təhkiyəsi özünü qabarıq göstərməkdədir. Məsələn: “ Ravilər şöylə rəvayət qılurlar kim, çünkim Məlik Danişmənd Qazi Sivas qələsin

yapdırdı... “ (5, s.62). “Biz gələlim bu yana, Məlik hekayətinə və Artuxi əhvalına ki, üç bin kafir seçüp ribatı ortaya almışlar idi” (5, s.62).

Əsərdə geniş istifadə edilən deyimlər, frazeoloji ifadələr, bənzətmələr, atalar sözləri onun dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini şərtləndirməkdədir.

Nəticə

Oğuz türklərinin ortaq abidəsi olan “Danişmənd Qazi dastanı” özündən əvvəl yaranmış dini-qəhrəmanlıq dastanları ilə bağları qabarıq şəkildə nəzərə çarpan əsərdir. Anadoluda adını daşıyan dövlət qurmuş Danişmənd Qazi sələfləri Battal Qazi və Əbu Müslüm Xorasaninin mübarizəsini davam etdirərək bölgədə Bizans dövləti və yunanlarla, digər xristianlarla mübarizə aparır, islamı yayır. Əsərin baş qəhrəmanı türk olan ilk dini-qəhrəmanlıq dastanıdır. Abidənin bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, özündən əvvəl yaranmış “Battal Qazi dastanı”dan fərqli olaraq, burada qeyri-adi qüvvəyə malik əfsanəvi surətlər -cinlər, divlər, pərilər, cadular, əjdahalar yoxdur. Dastanın surətləri cəsur, qüvvətli, lakin qeyri-adi gücə malik olmayan qəhrəmanlardır. Burdan gəldiyimiz nəticə budur ki, özündən əvvəl “Batta Qazi” və özündən sonra yaranan “Saltuknamə” dastanları arasında zəncirvari bağlılığa baxmayaraq, mifoloji hadisələrin və qeyri-reallığı əks etdirən surətlərin varlığından daha çox tarixi realıqlar görünməkdədir və bununla da dastanlar arasındakı fərqlər diqqəti çəkir. Əsər tarixdə mövcud olan real tarixi şəxsiyyət - Danişmənd Qazi və silahdaşlarının mübarizəsindən bəhs etsə də, buradakı bir sıra qəhrəman və hadisələr xəyal məhsuludur. Qeyd etdiyimiz kimi, bölgədə islam ideologiyasının yayılmasına xidmət edən bu dastanın bəzi surət və sujetləri digər oğuz dini-qəhrəmanlıq dastanlarını, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”u xatırlatmaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Llyod Seton. Türkiyenin tarixi. Bir gezintinin gözüyle Anadolu uyğarlığı. Ankara: TÜBİTAK Populer Bilim kitabları. 2000, 285 s.
2. Гарбузова В. С. Сказание о Мелике Данышменде. Историко - филологическое исследование. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1955, 189 с.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Тон II. Чась 1. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1963, 1020 с.
4. Türk Diyanət Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 8. Cilve-Darünnedve/İnceleme heyeti: Prof.dr. Bekir Topaloğlu (Başkan), Dr.Ahmet Özel, (başkan yardımcısı), prof.dr. Ömer Faruk Akun. İstanbul: İstanbul Divantaş Diyanet Vakfı Neşriyyat Pazarlama ve Ticaret A.Ş, 1993.559 s.
5. Demir Necati. Danişmend Gazi Destanı. Ankar: Ötüken Neşriyyat A.Ş, 2018.

Айбениз Рагимова

Совместный дастаногузских тюрков-«Сказание о Данишменд Гази»

Государство Данишмендидов, которую в 1071 году основал Данишменд Гази из огузской племени Чепни охватило большую часть центральной Анатоли, куда входили Сивас, Никсар, Амасия, Токат, Кайсери, Заманты, Элбистан и др. места. Это государство сыграло большую роль в распространении в Малой Азии, Анатоли ислама, тюрков. Произведение, которое называли «Сказание о Данишменд Гази», «Рассказ о Мелике Данишменде», «Рассказ о Данишменд Гази», «Книга о Мелик Данишменде», «Данишменднеме» говорит о борьбе реальной исторической личности-Данишменд Гази и его соратников в основном с византийцами, о распространении в регионе ислама и тюрков. Это произведение по времени было создано после «Сказания о Баттал Гази» и до «Сказания о Салтук Гази». В «Сказании о Баттал Гази» говорится о событиях VIII века. А в «Ска-

зании о Данишменд Гази» описываются события XI-XIII вв. В этом произведении, состоящей из 17 меджлисов прозаические и стихотворные части заменяют друг-друга. Исследователи отличают близость языка произведения с языком «Книги о Деде Горгуде».

Дастан был трижды записан в разное время разными авторами. Впервые его записал в 1244 году Ибн Аля по приказу Сельджукского правителя II Кейкавуса, на основе народных легенд и сказаний. В 1360-61 году Ариф Али по приказу османского правителя I Мурада на основе первого варианта второй раз записал этот дастан. В третий раз османский историк Мустафа Али на основе второго варианта написал произведение «Миргатул-джихад».

Рукописные списки дастана хранятся в разных библиотеках мира.

Ключевые слова: Сказание о Данишменд Гази, Малая Азия, Анadolу, Азербайджан, Кавказ, Огуз

Aybeniz Rahimova

Joint dastanoguz Turks - "The Legend of Danishmend Gazi"

The Danishmendid state, which was founded in 1071 by Danishmend Gazi from the Oguz tribe Chepni, covered most of central Anadolu, which included Sivas, Nixar, Amasia, Tokat, Kayseri, Zamanta, Elbistan and other places. This state played a large role in the spread of Islam and the Turks in Asia, Anadolu. The work, which was called "The Legend of Danishmend Gazi", "The Story of Melik Danishmend", "The Story of Danishmend Gazi", "The Book of Melik Danishmend", "Danishmendname" talks about the struggle of the real historical figure - Danishmend Gazi and his comrades-in-chief, with the Byzantines, about the spread of Islam and Turks in the region. This piece of time was created after The Tales of Battal Gazi and before The Tales of Saltuk Gazi. The Tale of Battal Gazi speaks of the events of the 8th century. And in "The Tale of Danishmend Gazi" describes the events of XI-XIII centuries. In the work, historical events are intertwined with legends about Danishmend Gazi in a peculiar way.

Many areas are noted in both Turkic and Greek pronunciation. In this work, consisting of 17 Medjlises, prosaic and poetic parts replace each other. Researchers distinguish the closeness of the language of the work with the language of "Books about Dede-Gorgud." Dastan was recorded three times at different times by different authors. It was first recorded in 1244 by Ibn Al, on the orders of the Seljuk ruler II Keykavus, based on folk legends and legends. In 1360-61, Arif Ali, on the orders of the Ottoman ruler I Murad, based on the first version, recorded this dastan for the second time. For the third time, the Ottoman historian Mustafa Ali, based on the second option, wrote the work "Mirgatul Jihad".

Handwritten lists of dastan are kept in different libraries of the world.

Key words: Legend about Danishmend Gazi, Asia, Anadolu, Azerbaijan, Caucasus, Oguz

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2020

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azadə Musabəyli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.